

El llegat immaterial de Menorca, una peça clau en la gestió de la reserva de biosfera

Pilar VINENT BARCELÓ

Servei de Política Lingüística i Cultura Popular del CIM i membre de l'Òrgan Executiu i Coordinador de l'Ipcime

Quan em van proposar d'intervenir en aquestes jornades amb una ponència sobre el patrimoni cultural immaterial de Menorca, em van suggerir una sèrie de qüestions que es plantejaven a tots els ponents sota el títol «Mirant cap al futur». Vaig pensar que, abans de mirar cap al futur, calia fer també una ullada al passat, per la qual cosa vaig revisar les actes de les jornades de fa cinc anys a fi de recordar en quin punt havia quedat el debat sobre la reserva de biosfera en general i, més concretament, sobre un dels cinc eixos o pilars que la sustenten: la Cultura. Les conclusions no eren gaire optimistes, i es feia evident la necessitat d'un canvi de rumb per gestionar de manera més activa —i cit textualment— «la recerca de la sostenibilitat del model menorquí».

Començant, per tant, per les qüestions més genèriques, relatives a la situació de la reserva de biosfera en els propers cinc o deu anys i quines accions concretes de millora s'haurien de dur a terme en aquest període, és evident que, efectivament, en aquests darrers anys s'han fet els deures i s'ha canviat el rumb de la gestió de la reserva. Ara bé, també és cert —i amb açò segur que no dic res de nou— que els propers anys seran decisius per determinar si realment volem continuar fent gala d'aquesta declaració, però amb totes les conseqüències que comporta. Perquè, justament, les debilitats més patents de la reserva de biosfera de Menorca són, per una banda, que encara massa sovint es relaciona únicament amb medi ambient, i per una altra —com ha passat en algunes etapes d'aquests vint-i-cinc anys— que es pretengui fer-la servir únicament com a reclam turístic. I açò sí que seria un autèntica amenaça per a la conservació de la declaració de la reserva, ja que comportaria els perills de caure en la massificació per voler que més i més gent ens visiti en la temporada turística, en la sobreexplotació dels recursos naturals, en la folklorització i la banalització de la nostra cultura, en la mutació de les tradicions i

els costums propis en uns altres d'importats com a conseqüència de la globalització, en la pèrdua de parlants de la nostra llengua i també dels noms propis dels llocs... i podríem continuar. I quan haguem perdut tot açò, ja no tindrà cap sentit mantenir la declaració de reserva de biosfera i, per tant, no hauran servit de res —si més no de res positiu— tots els esforços esmerçats fins ara per fer possible aquest desenvolupament sostenible que tant reivindicam, aquest desenvolupament de tota l'activitat humana a l'illa en completa harmonia amb el medi i amb el patrimoni cultural.

Tanmateix, hem de ser optimistes, perquè gràcies a la bona feina d'aquests anys per tal de donar un sentit més global a la reserva a fi que integri els seus cinc pilars: Medi Ambient, Benestar Social, Turisme, Cultura i Economia, s'han posat les bases per evitar tots aquests perills. Aquesta és la seva fortalesa. Però cal no baixar la guàrdia i aprofitar l'oportunitat que representa el Pla d'Acció de la Reserva de Biosfera, amb una sèrie de propostes de caràcter transversal per a aquests cinc pilars que, si es duen a terme, donaran a la reserva de biosfera de Menorca el seu autèntic sentit, i continuar desenvolupant la tasca pedagògica iniciada aquests anys a través d'actuacions com ara, per citar només un exemple, el programa «Viu Menorca Biosfera», actuacions que expliquen i ajuden a interpretar la reserva.

I en aquest sentit, passant ja a les qüestions relacionades directament amb el bloc de Paisatge i Patrimoni Cultural, si rellegim les actes de les jornades anteriors —de fa cinc anys— veurem que la majoria de les comunicacions d'aquest àmbit que s'hi van presentar es feien ressò de les mancances que hi havia aleshores pel que fa a la salvaguarda i la gestió del patrimoni cultural immaterial de Menorca, un concepte que des de llavors ençà ha agafat força i s'ha consolidat, tot i que alternant encara amb altres conceptes que havien utilitzat la historiografia o l'antropologia, com ara cultura popular, folklore, cultura d'arrel tradicional, patrimoni etnològic... Però també en aquest àmbit podem constatar amb satisfacció que s'ha canviat el rumb i s'ha posat fil a l'agulla per tal d'esmenar aquesta mancança que denunciaven alguns ponents amb accions com, per exemple, l'elaboració de l'Inventari del Patrimoni Cultural de Menorca que promouen el Departament de Cultura i Educació del CIM, l'Agència Menorca Reserva de Biosfera i l'Institut Menorquí d'Estudis.

El concepte de patrimoni cultural immaterial es va començar a fer servir a partir de la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial que la Unesco aprovà el 2003 i que l'Estat espanyol ratificà el 2006, i la mateixa Convenció el defineix com «els usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques —juntament amb els instruments, els objectes, els artefactes i els espais culturals que els són inherents— que les comunitats, els grups i en alguns casos els individus reconeixin com a part integrant del seu patrimoni cultural». Parlem, idò, de tot aquest llegat cultural que els nostres avantpassats han transmès d'una generació a l'altra, que els menorquins actuals recream constantment, amb periodicitat diferent segons de quin element rallem, i que consideram que forma part de la nostra identitat.

Aclarit el concepte, a l'hora de determinar els pros i els contres de la gestió pública *versus* la privada tutelada del patrimoni, primer de tot cal tenir clar que, en la transmissió i en la salvaguarda del patrimoni immaterial, el paper principal el tenen i l'han de tenir per

força els portadors; és a dir, la comunitat, el grup o els individus que el recreen i el mantenen viu. I açò és així tant si ens referim a les tècniques artesanals com a la gastronomia, a les festes, a les nostres llegendes, als glosats, als balls populars, als jocs autòctons, al nostre cançoner, a la nostra llengua... Perquè si no hi hagués una comunitat —més o menys nombrosa segons de quin element parlem— que els posa en pràctica, que els custodia i alhora els transforma, ja hauríem desaparegut, ja haurien passat a l'oblit, i llavors ja no serien patrimoni immaterial, serien història passada, simplement un record fosilitzat.

Davant açò ens podem demanar: i l'Administració? Quin paper té i ha de tenir l'Administració en la gestió i la salvaguarda del patrimoni immaterial? L'Administració no pot determinar el que és i el que no és patrimoni immaterial, ni ha de fixar i reglamentar com s'han de desenvolupar els elements que en formen part; però sí que hi té un paper important. El que ha de fer l'Administració és procurar la salvaguarda d'aquest patrimoni —que no la conservació, perquè aleshores perdrien una característica intrínseca que és la possibilitat d'evolució i de canvi—, i açò ho ha de fer a través de cinc actuacions que consideram imprescindibles:

- 1.** Inventariar els elements vius del patrimoni immaterial: és a dir, recollir com es van originar, l'evolució que han experimentat i com són actualment, una feina que s'haurà d'anar actualitzant periòdicament per tal de registrar els canvis que s'hi vagin incorporant. Per exemple, en el cas d'un element com el ball des còssil, la fitxa de l'inventari ha de deixar clar que té l'origen en el ball de cossiers de Mallorca però que, per diverses circumstàncies, s'hi va incorporar la vestimenta britànica i l'imaginari col·lectiu s'ha sentit còmode amb aquest suposat origen britànic, de manera que els portadors, és a dir, els que el ballen actualment, han considerat oportú mantenir aquesta indumentària.
- 2.** Propiciar-ne l'estudi i la investigació, a través de beques i ajuts.
- 3.** Fer-ne una diagnosi per tal de saber l'estat de salut de cada element: si la seva pervivència està assegurada o si es troba en perill de desaparició per manca de transmissors o per canvi de costums. En aquest cas, si es troba en perill de desaparició, sí que l'Administració haurà d'intervenir per procurar que no es perdi, i pot fer-ho de maneres diferents, com ara a través d'accions de formació —per exemple organitzant cursos per aprendre la tècnica del mestre d'aixa—, a través de la incorporació de l'element en si en els currículums escolars —com ara el joc maonès en les classes d'educació física— o bé a través d'ajuts econòmics —per exemple per restaurar parets seques.
- 4.** Difondre i comunicar adequadament aquest patrimoni dins la mateixa societat portadora i també a l'exterior; és a dir, fer-ne pedagogia a través de les escoles, les associacions, les noves tecnologies, etc.
- 5.** Col·laborar en la creació dels òrgans de gestió més adients per a cada element, i participar en aquests òrgans a fi de cercar, entre tots, les mesures i les accions més adequades per aconseguir l'objectiu final, que és la salvaguarda del patrimoni cultural immaterial.

I tot açò ho ha de posar a disposició dels portadors, de la comunitat, per tal que, com a autèntics transmissors, puguin decidir si aquests elements formen part del seu patrimoni i com gestionar-los adequadament.

En patrimoni cultural immaterial, idò, no podem parlar d'un únic tipus de gestió —pública o privada—, ni que sigui millor l'una que l'altra, ja que tots els agents que hi intervenen: investigadors, portadors, entitats, institucions i societat en general han d'actuar de manera coordinada i s'ha de produir un diàleg constant entre ells si volem que tinguin continuïtat. Citaré només un exemple per fer el discurs més entenedor, com és el cas concret de la tècnica de la pedra en sec. L'Administració no ha de reglamentar com s'ha d'aixecar una paret seca, sinó que la tècnica s'ha de transmetre de mestre a aprenent, com s'ha fet fins ara, i ha d'experimentar l'evolució lògica, fruit de les noves eines i els nous recursos que vagin apareixent al llarg de la història i de l'experiència dels mateixos paredadors; però sí que pot posar els fonaments per facilitar aquesta transmissió fent possible, per exemple, una escola de paredadors o promovent-ne un cicle formatiu, o bé reglamentant que les parets que limiten l'espai públic es facin d'acord amb aquesta tècnica.

Tot açò condueix encara a una altra qüestió: quin és el paper que ha de tenir aquest patrimoni dins la promoció turística? Perquè, com dèiem al començament, la declaració de reserva de biosfera, i tot el que duu implícit, no pot servir únicament de reclam turístic; però hem de ser conscients que un dels motors de l'economia de Menorca és el turisme, i no podem defugir de tractar de trobar un encaix entre cultura i turisme.

I és que el patrimoni cultural immaterial pot ser, juntament amb altres elements de la nostra cultura, un dels elements que ens diferencien d'altres destinacions turístiques i, per tant, un atractiu per a un tipus de turista concret. Però cal estar atents, perquè rere aquesta afirmació hi ha l'amenaça de vendre la nostra cultura a qualsevol preu, i el que s'ha d'evitar és oferir aquests elements com a meres manifestacions folklòriques dels «indígenes menorquins» per entretenir els visitants quan volen fer un parèntesi del sol i la platja. Tenim l'experiència del que ha passat amb les festes tradicionals de tots els pobles, que són un gran atractiu turístic però que en algun moment vam vendre, sense ser-ne prou conscients, com un temps de disbauxa i de permissivitat, i, tot i que ara estem en fase de correcció d'aquest error, açò ha acabat per posar-les en perill, perquè molts visitants no hi han cercat el fet cultural en si, sinó la gresca, un espai festiu on tot s'hi val, i fins i tot molts se'n tornen a casa, després de festes, sense haver vist ni un cavall.

Aquest no és el paper que ha de tenir el patrimoni immaterial dins la promoció turística, però sí que, com a element diferenciador, hem de saber aprofitar l'oportunitat que se'ns presenta a fi que pugui tenir un paper desestacionalitzador i, alhora, diversificador de l'economia. La clau per jugar bé aquest paper serà, una vegada més, la gestió que es faci d'aquest patrimoni. Aquí sí que hi té una part molt important l'Administració, especialment en la forma de comunicar aquest patrimoni, que ha de ser l'adequada per a cada element, però també per a cada tipus de públic o de comunitat. Així, l'estratègia comunicativa, en aquest cas, s'ha d'orientar especialment a explicar i interpretar aquest patrimoni dins una visió integral del territori, a fi que tant els turistes potencials que puguin tenir

interès en un altre turisme que no sigui el de «sol i platja», com els mateixos visitants quan ja han arribat a l'illa, puguin entendre a través d'aquests elements del nostre patrimoni immaterial qui som, com som, com parlem, d'on venim i quin és el nostre model de societat. La comunicació exterior del patrimoni cultural immaterial de Menorca ha de passar, per tant, per la creació de webs específics, de centres d'interpretació dels diferents elements o de rutes culturals —ja siguin gastronòmiques, toponímiques, de llegendes...—, per posar només alguns exemples.

Per acabar, és una evidència que la societat menorquina és molt creativa, com ho demostra la gran quantitat d'artistes de renom que ha donat la nostra terra: pintors, escriptors, actors, músics, cantants... de manera que podem afirmar que està sobradament capacitada per emmirallar-se en el patrimoni cultural per extreure'n la creativitat necessària per al futur. Per tant, de la mateixa manera que el patrimoni cultural té el seu paper en la promoció turística, també el pot tenir en el desenvolupament econòmic de la nostra societat sobre la base de les pràctiques tradicionals i pot contribuir a la diversificació econòmica, imprescindible si volem que la nostra illa surti del monocultiu del turisme. Ja s'han fet passes en aquest sentit, i són diversos els emprenedors que aposten per productes «Made in Menorca»: producció i comercialització de formatge, de mel, de vi, d'oli, de camamil·la, d'embotits, d'avarques, de joieria —fins i tot reproduint elements del patrimoni com ara un fabiol, una avarca o una barrera d'ullastre—, i també podem parlar de l'aposta gastronòmica que han fet alguns establiments revaloritzant la nostra rebosteria i alguns plats tradicionals com l'oliaigua o l'arròs de la terra.

Tanmateix, aquí sí que també farà falta una acció contundent, coordinada i transversal entre empreses, creadors, consumidors i administració. Per una banda, els creadors i els productors s'han de creure que pot ser una sortida inspirar-se en les pràctiques i els elements tradicionals per dur endavant les seves idees, que segur que en sorgiran moltes; a més, les institucions els han de donar el suport necessari perquè aquests productes siguin competitius fora de Menorca, però també —i és molt important— dins la mateixa illa, amb l'objectiu que, finalment, els consumidors puguin apostar clarament pels productes d'aquí, pels productes de proximitat, tant per la seva qualitat com per contribuir al desenvolupament sostenible de l'illa.

A tall de conclusió, recordem quins són els reptes més importants que tenim a hores d'ara pel que fa a la gestió del patrimoni cultural immaterial:

- 1.** Prosseguir la feina d'elaboració de l'Inventari del Patrimoni Cultural Immaterial de Menorca com a primer pas per sensibilitzar tota la població.
- 2.** Comunicar adequadament tot aquest patrimoni dins i fora de l'illa.
- 3.** Crear òrgans de gestió, integrats pels portadors, els investigadors i les institucions, que proposin i adoptin mesures de salvaguarda que sàpiguen recollir les diferents visions i prevegin les imprudències derivades de l'ús públic.
- 4.** Integrar aquest patrimoni en la gestió i la visió global del model econòmic i social de Menorca, de manera que el puguem lligar a un turisme i a un desenvolupament sostenibles i sigui, alhora, un factor de cohesió social i d'arrelament al territori.

- 5.** Transmetre'l a les generacions futures sense banalitzar-lo ni fossilitzar-lo, superant localismes i prejudicis arrelats.

Aquest és el repte, però només aconseguirem de fer-ho possible si ens hi implicam tots.